

MÄNGIMINE JA KESKKOND. MÄLESTUSED LAPSEPÕLVEMÄNGUDEST 1940.–1950. AASTATE TARTUS

Helena Grauberg

Jah, ma mõtlengi, et see kõige ilusam aeg ongi siis võib-olla kuni 12 aastani. Et oli [aega] tegutseda ja lugeda. Ja mis meil väljas muidugi meeldis ka, kui suvel olid need soojemad ilmad, siis viisime nukud välja ja mängisime kodu seal. Ja seal oli isegi üks vanem tüdruk, tema õppis siis 7. klassis – siis tundus tõesti vana juba, ma vist ei olnud veel kooli läinud. Ja siis üks naabritüdruk alt korruselt oli meist aasta vanem. Aga kõik tõime oma nukud välja ja tegime mingisugused toakesed ka nendele, ma isegi ei mäleta, kuidas me tegime, kas siis olid mingid tikutopsid või karbid. Ja siis mängisime kodu. Ja muidugi koduga seoses tuli nukkudele riideid õmmelda ja siis pulmas käia [naerab] ja ses mõttes väline vorm, üldse väljas mängusid... Ei olnud vaid suusad ja rattad ja kõik muu, vaid oli ka väga palju, noh, õuepealseid mängusid – kullimängud ja trihvaad ja keksumängud ja pallimängud ja kõik siuksed (VK, naine, snd 1948).

Teise maailmasõja järgne aastakümme ei kuulu Eesti ajaloos just helgemate perioodide hulka ja seetõttu eeldasin enne välitööde tegemist leida rusutust ka biograafilistes mälestustes. Intervjuusid tehes võis aga lapsepõlvemälestustes täheldada nostalgiat ja sentimentaalsust, mängimisest rääkides tõsteti esile peamiselt positiivseid külgi. Järgnevalt ongi vaatluse all mängimine Tartus 1940. aastate teisel poolest 1950. aastate lõpuni, nii nagu inimesed seda mäletavad ja nagu seda kuulajale (uurijale) edasi antakse.

Artikkel valmis 2002.–2003. aastal Tartu Ülikooli etnoloogia õppetoolis Ene Kõresaare juhendatud seminari raames (ETF grant 5322 “Argielu strateegiad ja praktikad Nõukogude Eestis”). Tänan juhendajat ning magistrante Kirsti Jõesalu, Kristel Rattust ja Reet Ruusmanni kriitika ja nõuannete eest. *HG*

Artikli lähtetekstiks on minu lõputöö Tartu Ülikoolis “Linnalaste mängimine ja mängud 1940.–1950. aastatel (Tartu linna näitel)”. Põhilise analüüsiallikana kasutasin lõputöös üheksat 2001.–2002. aastal tehtud biograafilist intervjuud. Intervjuud olid poolstruktureeritud teemaintervjuud, mis põhinesid peamiselt uurimistöe algfaasis 2001. aasta kevadsuvel koostatud küsitluslehe küsimustel. Üheksast 1935.–1950. aastal sündinud informandist seitse olid naised ja kaks mehed, seitse informanti olid vaadeldaval perioodil üksiklapsed ja kahel oli perekonnas ka teisi lapsi. Kolm intervjuueeritavat kasvas ilma isata ja kuus mõlema vanemaga perekonnas. Kaks informanti oli lapsendatud sugulaste poolt. Vähemalt aastane lasteaias käimise kogemus oli vaid kahel informandil. Sotsiaalselt taustalt oli tegemist informantidega, kellel olid teenistujatest, teenindajatest, oskustöölised ning last kodus kasvatavad vanemad. Teistest eristus 1939. aastal sündinud naine, keda kasvas juhutöödest elatuv alkoholi-lembene ema – tema jutus tuli eriti esile järelevalve puudumise teema. Küsitletud inimeste arv on piiratud ja seega tuleks suuremate üldistuste tegemiseks korraldada täiendavad välitööd.

Teema käsitlemisel lähtusin kultuuriökoloogilisest teooriast, mis rõhutab indiviidi ja keskkonna vahelisi kahe-suunalisi suhteid ning vajadust vaadelda lapse tegevust kindlas kultuurikontekstis (Roopnarine, Johnson & Hooper 1994). Mälestuste analüüsi aluseks olid ka etnoloogide ja psühholoogide käsitlused autobiograafilisest mälust (Gullestad 1996; Korkiakangas 1994; 1997; Neisser 1994; Schwarz & Sudman 1994). Kuna allikmaterjali kogusin poolstruktureeritud intervjuude abil, mille aluseks oli küsitlusleht, siis mõjutasin ka ise uurijana informantide juttu suunavate küsimustega, millele informandid muidu poleks ehk tähelepanu pööranud. Ka üldise elukeskkonna küsimuse tõin mina sisse.

Teisteks allikateks olid Eesti Kirjandusmuuseumisse kogutud elulood, omaaegne ajakirjandus, pedagoogiline ja teaduskirjandus ning mängude käsiraamatud, kuid käesolevas artiklis on nad olulised vaid taustinformatsioonina.

Artiklis toon esile nii sisulised kui ka kontekstuaalsed aspektid informantide mälestustes. Vaatlen keskkonna ja mängimise seoseid, peatähelepanu on pööratud 1940. aastate teise poole ja 1950. aastate lõpu linnakontekstile tartlastest informantide autobiograafilistes mängumälestustes, mõningaid paralleele tuuakse ka linnalaste män-

gukogemustest agraarses keskkonnas. Kuna intervjuudes seostasid inimesed mängimist reeglina privaatsfääriga ning lasteaedades, koolides ja pioneerilaagrites mängimise kohta kogutud materjal on seega ebapiisav, siis keskendun koduümbrusele. Artikkel alustab teemakäsitlust kirjeldusega mängimise üldisest kontekstist vaadeldaval perioodil ja jõuab lõpuosas laste mängugruppide analüüsimiseni.

Laste mängimine on Eesti etnoloogias olnud perifeerne uurimisvaldkond, varem on Ilmari Manninen ja Grigori Kaljuvee¹ käsitlenud peamiselt 19. sajandi lõpul ja 20. sajandi esimesel poole eesti mänguasju, ka on Reet Piiri tutvustanud Eesti Rahva Muuseumi kogudes olevaid talulaste mänguasju (Kaljuvee 1964; Piiri 1989). Viimasest ajast saab esile tõsta Triin Mulla, kes on oma Tartu Ülikooli lõputöös 1930.–1950. aastate eestlaste elulugusid uurides käsitlenud ka mängimist, temagi on vaatluse alla võtnud eelkõige agraarses keskkonnas üleskasvanute mälestused (Mulla 1999). Folkloristidest on Anu Vissel 1990. aastatel analüüsinud laste mängude ja liisklugemiste vormide levikut ja muutumist ajas nii Eesti maa- kui linnapiirkondades (Vissel 1995; 1996; 1999; 2000a; 2000b). Siinne artikkel vaatlleb mängimist laiemalt ja keskendub inimeste personaalsete mängumälestuste uurimisele, mitte aga kindlate mängutüüpide vaatlamisele. Ka ei hõlma käesolev kirjutus kõiki mängimist puudutavaid küsimusi. Teema väärib edaspidi lähemat uurimist, kuna laste mängimisel on oluline osa kultuuri omandamisel ja loomisel.

Üldised mängimist piiritlevad tegurid

Mängimine toimub alati konkreetsetes aegruumis. Keskkond hõlmab nii materiaalselt (füüsiline ja looduskeskkond) kui mittemateriaalselt keskkonda (vaimne, sotsiaalne ehk käitumuslik ja psüühiline keskkond). Eraldusjoone tõmbamine materiaalse ja mittemateriaalse keskkonna vahele on tinglik, mõlemad on omavahel seotud. Linna saab seega vaadelda tiheda füüsilise ja sotsiaalse keskkonnana. Lin-

---

¹ Grigori Kaljuvee viitab oma artiklis Ilmari Mannineni kirjutatud soomekeelsele artiklile eesti mänguasjadest. G. Kaljuvee on koostanud ka kolm ERMi küsimuslehte, mis puudutavad laste mängimist ja mänguasju: küsimuslehed nr 57 *Laste kasvatamisest* (1958), nr 80 *Laste kasvatamisest tänapäeval* (1961) ja nr 99 *Eesti rahvapärased laste mänguasjad* (1964).

nas on maaga võrreldes vähem ruumi ja rohkem inimesi, samuti on linnas enam tunda ümbruse allutatust inimese käele kui maal. Nii füüsiline kui sotsiaalne keskkond mõjutavad mängimisvõimalusi ja -valikuid ning ka vastupidi, lapsepõlve mängumaade kaudu puututakse kokku oma lähima ümbrusega. Need paigad, kus mängitakse, annavad noorele inimesele ka esimesed ruumikogemused. Mängu käigus mitte ainult ei õpita toimima etteantud keskkonnas, vaid luuakse teatud isiklikke seoseid ja “oma” paiku. Lähtudes eeldusest, et olemasolev ruum mõjutab sotsiaalset käitumist, annan kirjanduse põhjal lühiülevaate 1940. aastate teise poole ja 1950. aastate lõpu laste elukeskkonnast.

Linn

Kuna Tartu oli Teise maailmasõja käigus kõvasti kannatada saanud, siis kulusid esimesed sõjajärgsed aastad kuni 1949. aastani aktiivsele varemete koristamisele ja ülesehitamisele ühiskondliku töö korras. Vaja oli taastada ka purustatud elektri- ja sideliinid, vee-, gaasi- ja kanalisatsioonivõrgud (*20 aastat nõukogude Tartut*. 1960: 25). 1950. aastatel hakati ehitama suuremaid elamuid, esimestena valmisid majad kesklinnas Raekoja platsil ja selle ümbruses. Paralleelselt püüti taastada hädavajalikud ühiskondlikud hooned nagu koolid, lasteaiad, haiglaid. Kui algul rajati üsna palju 2–3-korruselisi eluhooneid Leningradi (praeguse Narva) maanteele, Puiestee ja Peetri tänavale, Karlovas Tähe, Õnne ja Purde tänavale jm, siis alates 1959. aastast ehitati peamiselt vaid ühe tüüpprojekti järgi 4–5-korruselisi elamuid.

Sõja eel, mil kodu suurus Tartus sõltus perekonna sotsiaalsest staatusest, sai rääkida ruumipuudusest tööliste perekondades. Peale sõda oli elukoha probleem aga muutunud üleüldiselt väga teravaks, paljudel polnud endisest kodust midagi järel, tuli ümber asuda äärmiselt kitsastesse tingimustesse. Natsionaliseeritud majadesse paigutati üha uusi perekondi, varem 4–5-toalistest korteritest said ülerahvastatud ühiskorterid. Sõjajärgsel aastakümnel oli üsna tavaline, et perekonna käsutuses oli üks tuba ja naabritega ühine köök. Olukord muutus pisut lahedamaks 1950. aastate lõpul ning eriti 1960. aastatel, mil ehitati uusi suuri elamuid. Informantide jutus kajastus samuti, et elada tuli tagasihoidlikes oludes, mis, nagu edaspidi selgub, mõjutas ka mängimisharjumusi.

Mängimine, töö ja vaba aeg

Mängimisest rääkides ei tohi unustada, et see moodustab vaid ühe osa lapse elust, mõnes kultuurikontekstis on see osa suurem, mõnes väiksem. Eeldasin enne intervjuude tegemist, et 1940.–1950. aastad oli raske periood, mil laste mängimisvõimalused olid ahtad, kuid see oletus ei pidanud paika. Tuleb muidugi sedastada, et võetud intervjuud olid poolstruktureeritud teemakohased intervjuud ega näita mängimise ja teiste tegevuste tegelikku vahekorda 1940.–1950. aastate Tartu laste lapsepõlves.

Üks olulisemaid tegevusi, mis saab lapse mängimist piirata, on tema töökohustused. 1940.–1950. aastate linnas olid põhilised töökohustused noorematel lastel seotud lihtsamate majapidamisülesannetega. Kuna reeglina elati mugavusteta majades, siis tegid lapsed lisaks toa koristamisele ka selliseid töid nagu mustaveeämbri välja viimine ja puude tassimine ning mõnel pool ka kaevust vee tuppaa toomine. Tihti oli elamu juures peenramaa, mis oli majaanike vahel ära jaotatud, ja ka selle eest tuli lastel hoolitseda. Intervjuudes keskenduti mängimisele, tööst väga palju ei räägitud, kuid mõne lausejupiga anti teada, et lapsed võtsid tööd elu loomuliku osana ja vanemaid püüti igati abistada. Ajastule iseloomulikud on meenutused suhkrusabas seisemisest.

Nii 1940. aastate teisel poolel kui järgneval kümnendil püüdsid suures majanduslikus kitsikuses elavate perekondade lapsed leida suvel palgalist tööd juba 12–13-aastaselt. Ka võidi minna emaga metsa lilli korjama, et linnas kimpude müümisega perekonnale pisut lisasissetulekut teenida. Majanduslikust olukorrast sõltumata oli üsna tavaline, et laps käis vanematega metsas pere tarbeks marju ja seeni korjamas.

T. Mulla on osutanud töö ja mängu tihedale seosele 1940. aastatel agraarses keskkonnas üles kasvanud inimeste mälestustes, kusjuures esimene on selles seoses domineeriva tähtsusega (Mulla 1999: 41–44), kuna töötegemist peetakse üldiseks väärtuseks (Mulla 2003: 102). Ta nendib, et 1950. aastate laste mälestustes on töötegemine muutunud juba teisejärgulisemaks (Mulla 1999: 43). Minuga vestelnud inimeste jutus jääb töö ja mängu vahekord lahtiseks, kuid võib järeldada, et töö õpetamist lastele peeti 1940. ja 1950. aastatel ka linnas oluliseks.

K: Kuidas oli seotud mängimine ja töö?

V: Töö ja mäng... Kui on ikka konkreetne töö, siis pidi korralikult tehtud olema ja võib-olla mingites mängudes matkisid seal neid vanemate tegemisi, nagu see lastekasvatamine nukkudega mängimisel, see laste-vanemate inimese, ütleme, tüdruk nagu tulevase ema rollis ja vend, ütleme, autojuhina. Selles mõttes ikka, et töö ja tegevused väljendusid ikka laste mängudes, nad matkisid ikka seda, mida nägid tehtavat või kuidas siis keegi nagu elas (VK, naine, snd 1948).

Samas ei viidanud ükski informantidest, et tal ei oleks olnud pii-savalt aega mängimiseks. Pigem võib isegi järeldada, et mängimine oli üks olulisematest komponentidest, sest mitmel juhul seostati lapsepõlve lõppemist mingite senisest suuremate kohustuste tulekuga (näiteks hoolitsemine väiksema õe eest, vajadus toetada ükski jäänud ema). Teisalt hakkas ka “lapselik mängimine” lõppema just umbes 12–14-aastaselt, sest kool võttis oma aja ning tekkinud olid uued huvid (näiteks lugemine) ja harrastused.

Vaba aega sisustati ka muude ettevõtmistega. Vaadeldaval perioodil veedeti pühapäevad reeglina pere seltsis. Eriti 1950. aastatel, mil raskeim sõjajärgne aeg oli lõppenud või lõppemas, võeti puhkehetkedel lapsega ette mitmesuguseid linlikke meelelahutusi nagu suvised väljasõidud Elvasse või Emajõe äärde, teatrikülastused ja kohvikuskäigud. Mälestustes selgus, et vanematega ühist mängimist tuli harva ette.

Lapsepõlve ja mängimise institutsionaliseerimine 1940.–1950. aastatel

20. sajandi Eestis süvenes lapsepõlve eristamine täiskasvanueast ja laste mängimise institutsionaliseerimine. Eriti ilmekalt avaldub see seoses spetsiaalsete organisatsioonide asutamisega. Tartus loodi esimene eralasteaed juba 1904. aastal, ühiskondlik sekkumine laste mängimisse jätkus 1920.–1930. aastatel väikeste eralasteaedade ja kahe linnale kuuluva lasteaia ning samuti mitmete linna “lastemängumurude” kaudu (*Tartu I.* 1933: 61–63). Peale sõda 1940.–1950. aastatel löid riik, linn ja ettevõtted lasteaedu.

Laste sotsialiseerimine, olgu siis formaalsetes või informaalsetes sotsiaalsetes institutsioonides, tähendab alati teatud piiride tõmbamist lubatu ja lubamatu vahele, väärtuste ja normide edasiandmist.

Nagu teistes õppe- ja kasvatusasutustes valitses lasteaias režiim, igal tegevusel oli oma kindel kellaeg ja viis. Juhendatud mängimine oli üks peamisi vahendeid, mille kaudu lapsi igakülselt õpetati ja kasvatati. See toimus päevakava järgi ning oli jaotatud loovmängudeks, liikumismängudeks ja didaktilisteks mängudeks. Edaspidi võttis mängimise kasvatusfunktsioonid enda hoolde kool, kus mängimine oli surutud kindlatesse raamidesse ja leidis heakskiidu kehalise kasvatuses tunnis, vahetunnis kooli saalis või pioneeride toas täiskasvanu organiseerimisel reeglitega sport- ja seltskonnamängude näol. Lastekasvatusasutustest said ka mängude institutsionaliseerijad. Koolieelsetes asutustes ja koolides toimub tänapäevani laste mängude kanaliseerimine uute reeglitele rajanevate mängude suunas (Valsiner 2000: 251).

Riiklike institutsioonide mõju laste mängimisele jäi vaadeldaval perioodil siiski väikeseks, sest enamik lapsi lasteaias ei käinud ning koolis oli põhitähelepanu suunatud õppimisele.

Mängimise ja keskkonna seosed lapsepõlvemälestustes

Mälestuste analüüsimine on komplitseeritud – tuleb arvestada, et autobiograafilistes mälestustes põimuvad omavahel minevikusündmused, nende interpretatsioonid ja reinterpretatsioonid. Meenutamisel toimuv selekteerimine ning meenutatavale hinnangu andmine on tingitud indiviidi hetkevajadustest ning mõjutatud ühiskonnas kehtivatest üldkontseptsioonidest (Neisser 1994).

Mängukeskkonna kirjeldused ei olnud intervjuudes üksikasjalised, välja arvatud juhul, kui tegemist oli jutustajale olulise sündmuse või paigaga. Viimasel juhul saab rääkida niimetatud eredatest mälestustest, kus mälpilt antakse edasi emotsionaalselt ja detailrikkalt. Järgnevalt vaatlengi lähemalt, kuidas kajastusid mängimise ja keskkonna seosed informantide mälestustes.

Katkestatud keskkond

Uurimustulemused on näidanud, et püsivas keskkonnas kasvavate laste mängimine erineb nende laste omast, kelle keskkond on mingil põhjusel katkestatud (*discontinuous context*), kes peavad kohanema võõra keskkonnaga. Siia kuuluvad näiteks immigrantide lapsed, kellel tuleb hakkama saada uues elupaigas uues kultuuris, või

põhikultuurist erineva subkultuuriga vanemate lapsed (Roopnarine, Johnson & Hooper 1994). Mõistet saab minu arvates kasutada ka inimeste puhul, kelle elukeskkond on muutunud sõja- või teiste draamatiliste sündmuste tõttu. 1940.–1950. aastate Tartu kujutab endast just viimast – peale sõda hakkasid vahepeal paos olnud perekonnad linna tagasi tulema, samuti tuli Tartusse ka palju uusi elanikke Kagu-Eestist ja väljastpoolt, teistest Nõukogude Liidu piirkondadest.²

T. Mulla on elulugusid uurides leidnud, et sõda ja sellest tulenevad muutused tungisid linnaellu järsemalt ja sügavamalt. “Linnalaste jaoks tähendas lapsepõlv pidevat rändamist ühest kohast teise, ruumipuudust, söögipuudust, koolide vahetamist jne” (Mulla 2003: 99). Kuigi käesoleva uurimuse allikmaterjal pole elulood, vaid teemakohased intervjuud, võib väita, et ka katkestatud keskkonnakogemusega informandid pidasid oma lapsepõlve õnnelikuks ning mängimisest rääkimisel toodi esile peamiselt rõõmsad noodid.

Otseselt sõjaga seotud keskkonnamuutuste kõrval saab katkestatud keskkonna mõistet kasutada ka teistes olukordades. Igasugust uut ja harjumatut elukeskkonda ei saa muidugi käsitleda “katkestatud keskkonnana”, ehkki muutused toovad kaasa kohanemisraskusi. Sõja järel sündinutel puudus järsust keskkonnavahetusest tingitud trauma, nende negatiivsed kogemused väljenduvad mälestustes enamasti tendentsina vaikida ebameeldivatest sündmustest või kesken-duda jutustades eelnevale perioodile, ehkki mõningal juhul tuakse esile ka valupunktid. Intervjuudest nähtub, et vaadeldava perioodi tartlased on tihti sidunud oma mängimist kirjeldavad mälestused just esimese kodupaigaga – nendest räägitakse rohkem ja elavamalt. Võib oletada, et see tuleb (teadvustamata?) soovist rääkida ajast, mil kõik oli hilisemate sündmustega võrreldes veel harmooniline, helge. Sama kehtib 1940. aastate kesksaigast kuni 1950. aastate esimese pooleni sündinute puhul, ka siis, kui elukohavahetus pole enam otse-selt seotud sõjaga, vaid näiteks vanemate lahutusega.

---

² 1945. aasta alguseks elas Tartus ligi 34 000 kodanikku, 1947. aasta alguses oli neid juba üle 50 000. Sõjaeelse suuruse saavutas linn alles 1950. aastate esimesel poolel ja vaadeldava perioodi lõpus 1959. aastal oli elanike arv üle 74 000 (Pullat 1980: 250–252).

K: *Võin ju küsida, et mis on kõige rohkem meelde jäänud lapsepõlvest, millisena Sa seda näed?*

V: *Nii järsku ei tulegi meelde, mis on niimoodi hästi meelde jäänud. Üks huvitavaid asju: mu kadunud isa oli selline huvitav mees, et kui Toomemäel oli selline liumägi, ümberringi siblisid lapsed seal uiskudel, aga tema oli siis selline, kes käis minuga kaasa ja sõitsime siis koos seal Toome liuväljal. See on mul hästi meelde jäänud, et isa oli nagu poisike seal nende laste keskel. [---] Kahju, et kõik see tore moment koos isaga lõppes natuke kurvalt sellepärast, et ema ja isa, lihtsalt neil tekkisid sellised omavahelised probleemid ja läksid lahku. [---] ja sellest on muidugi kahju ja ka mulle selline eriti hästi vist ei mõjunud, see lahkumine. Ja siis olin 14-aastane, kui isa suri ning minu ellu tuli võõrasisa. Ja siis, kui see võõrasisa aeg hakkas, sellest ma nagu eriti meeldivat ei mäleta (EM, naine, snd 1950).*

Ka pole mälestustes kolimine alati negatiivse tähendusega – see tõi lapsele tõesti kaasa sidemete katkemise eelnenud koha ja naabritega, kuid varsti tekkis uus mänguseltskond ja lisandusid uued mängud. Alltoodud lõik pärineb intervjuust mehega, kes elas enne sõda avaras viietoalises korteris, ning ehkki ta siinkohal kirjeldas toimunud muutusi emotsioonitult, siis pööras ta intervjuus ikkagi suuremat tähelepanu esimesele kodule:

V: [---] *Ja see on nagu üks periood, teine periood on... Vahepeal oli suur sõjamõll ja pool linna põles ära ja...*

K: *Aga kus Teie olite siis kui...[sõda oli]?*

V: *Mina olin maal tädi juures.*

K: *Et siis oli vist üldse siin väga vähe rahvast, kui siin see mõll oli?*

V: *No siis oli jah, isa ikka käis vahepeal, ütles, et mõnda üksikut inimest nägi linna peal. Käis kodu vaatamas ja siis lõpuks tuli ja ütles: “Näe, meie maja enam ei ole.”*

[---] *No peale sõda muutus niipalju, [et] läksin elama Kalevi 11 – see on Kalevi-Lina nurgal. Sinna tekkis uus seltskond (HE, mees, 1935).*

Ühtekokku julgen katkestatud keskkonnakogemusega lapseks lugeda üheksast informandist viit inimest: kaks neist elas üle sõjaga seotud kolimise; üks informant oli pärit deviantsest perekonnast (ju-

hutöödest elatuv alkoholilembene ema); üks informant oli maalt 10-aastaselt linna kolinud, kusjuures linnas purunes perekond peatselt; üks informant kolis vanemate lahkuminekku tõttu emaga kesklinnast Ülejõele.

Turvalisus ja loodus kui mängukeskkonna kesksed väärtused

Etnoloogid on täheldanud, et tartlaste ja üldse Eesti elanike väärtushinnangutes on turvalisus, loodus ja looduslähedane eluviis olulisel kohal (Kannike 2002: 79–117; Kõresaar 2003: 74–80; Mulla 2003: 94–102). Nagu Põhjamaades (Gullestad 1997: 27–28) nii paistab ka Eestis ideaalne lapsepõlv seostuvat just looduse, vabaduse ja turvalisusega.

Ka minu informantide jutust tuleb ümbruse osas esile turvalisuse temaatika. Turvalisuse küsimust vaadatakse intervjuudes jutustaja kui lapse positsioonilt, samuti kajastuvad siin jutustaja vanemate seisukohad ning jutustaja praegused seisukohad ja hilisemad kogemused.

Intervjuudest selgub, et jutustajad pidasid linna üsnagi turvaliseks, kaitstud paigaks. See tulenes lisaks juba mainitud liikluse hõreduse kõrval ilmselt ka sotsiaalse kontrolli olemasolust. Täiskasvanud pereliikmed või naabrid hoidsid lastel mingil määral silma peal, mistõttu võõrad hoiti eemale. Kui räägitakse üksikutest paikadest, kus lastena ennast väga kindlalt ei tuntud, siis seonduisid need just turvatunde puudumisega kas siis täiskasvanute räägitud (hirmu)-juttude või isiklike kogemuste tõttu – kas paigas, kus kaaskondsed võisid ohustada last (sõjaväelaste või suuremate agressiivsete lastega seotud paigad) või kus last ähvardas vigastamine, uppumine jms.

Üldiselt aga lähiümbrust ohtlikuks ei peetud, lapsepõlvemälestused võisid selles osas vahel ka nostalgilised olla – mõnigi 1950. aastatel linnas kasvanud informant kirjeldab oma mängupaiku võluvate vaiksete nurkadena. Turvalisuse küsimuse väljatoomine mälestustes on seotud ka tänapäevaga – praegust linna hinnatakse ohtlikumaks, eriti nende poolt, kes elavad suurte plokkmajadega linnaosas ja on seal oma lapsed üles kasvatanud.

Kui praegu on need suured mammutmajad, kus praktiliselt õue ei ole ja ümber maja autod sõidavad, et õue peal sai nagu niimoodi koguneda ja palli ja peitust mängida, et siis olid õued ja siis õues oli

siuke turvaline, sind ükski liiklusvahend ei segand ja samas oli jälle neid soppe, kus sai end peita ja kus sai kodu mängida ja niimoodi (VK, naine, snd 1948).

Turvalisuse kõrval on teine oluline märksõna loodus. Keskkonna kirjeldamisel kajastub, milline oli 1940.–1950. aastate linnalaste suhe loodusega. T. Mulla on elulugusid analüüsid jõudnud seisukohale, et 1940. aastatel maal kasvanud peavad oma lapsepõlve paremaks, võrreldes sama eagrupi linnalastega, sest maal oli rohkem ruumi, vabadust, loodust (2003: 98). Käesoleval juhul on tegemist teemaintervjuudega ja seetõttu analüüsin, kuidas väärtustati loodust mängimisest rääkides. Kõigepealt tuleb öelda, et enamikul lastest oli võrdlev kogemus linnas ja maal mängimisest – tihti veedeti suved maal sugulaste juures. Mälestuste järgi ei olnud linnas mängijate side loodusega nii vahetu, maal olid laste mängud otsesemalt seotud maastiku või looduslike objektidega.

Mängides absorbeeritakse seda, mida ümbrus pakub. Eesti maa-lapsed on karjas käies sajandeid valmistanud endale puupulkadest loomi, ehitanud taluhooneid jm. Mälestustest selgus, et reeglina linnalapsed sellega ei tegelnud, kuid maal mängides löödi ka ise taluelu kujutavates mängudes kaasa. Vaid ühel juhul rääkis informant, et ka linnas mängiti agraarset keskkonda kujutavat mängu.

V: Meil oli liivakast õuel, seal oli siis vahel päris hulga naabreid, noh, majadest tuli ka veel lapsi ja tehti liivakooke ja ka tehti igasuguseid käike ja värke ja ei teagi.

K: Kui palju teid oli?

V: No ütleme, kuskil 6–7 vahel oli. Aga kivid ja käbisid... Kivisid meil nagu ei olnud, aga meil oli niisugune, noh, nagu ma ütlesin, osa mänguasju sellel ajal oli ju puust – autod, noh, niuksed väiksed majakesed ja seal olid siis ka niuksed puud (lehtpuud ja okaspuud) ja siis olid ka loomad (sead ja lehmad) ja niuksed, no mänguasjad olid niuksed. Ma ei tea, kas see oli mingi komplekt või mis. Aga siis minu vanaisa tegi aia: alus oli, siis oli aed täielikult ümber ja aial oli värav niiviisi, et ühesõnaga, need majad siis paigutati sinna. See oli siis mingi küla. Ja puud ja loomakesed ka sinna sisse, et mängiti siis lihtsalt niisugust küla või linna või maalinna. [---] (AP, naine, snd 1947).

Maamajapidamist meenutav ümbrus polnudki väiksemas linnas tegelikult väga võõras, Tartu piirialadel peeti Teise maailmasõja ajal ja hiljemgi veel üksikuid koduloomi nagu lehma või siga.

Tartlaste mälestustes võib mõnelgi juhul täheldada igatsust “tõelise” looduse järele, kuid samas ei tunnetatud linnakodu ümbrust vaenulikuna ja ka siin oli kontakt looduskeskkonnaga täiesti olemas.

Mängupiirkonna ulatus ja piirid

Artikli alguses kirjeldasin vaadeldavale perioodile iseloomuliku Tartu füüsilist elukeskkonda kui teatavat etteantud raamistikku, milles kulgesid inimeste elud. Etnoloogi jaoks on oluline jälgida, kuidas olemasolevat ruumi kasutatakse ning kuidas seda luuakse ja taasluuakse, millised on mängupaikade sotsiaalkultuurilised ja füüsilised piirid.

Käesoleva uurimuse jaoks kogutud materjalist nähtub, et kui vähegi võimalust oli, siis mängiti väljas. Oma mõju väljas mängimiseks võis olla ka väärtushinnangutel ja kitsastel elamistingimustel. Kuigi peale sõda elasid inimesed Tartu linnas väga tihedalt üksteise kõrval ning läbikäimine nii naabrite, sugulaste kui töökaaslaste vahel oli küllaltki tihe, võib mälestuste põhjal väita, et mängimise puhul oli kodu kui intiimne ruum võõraste eest kaitstud, eriti kui perekond elas omaette majas. Enamasti ei käidud üksteise pool kodudes mängimas, tavaliselt oli vaid üks-kaks last, kellega mängiti ka kodusente vahel. Seda enam veedeti mängides aega hoovides ja kodus tänaval.

Linnas paistis üldiselt nii lapse kui täiskasvanu positsioonilt vaadatuna kehtivat kontsentriline ruumikäsitlus, kus keskmeks kodu (maja) ja hoov kui kõige turvalisem ja tuttavam paik, seejärel kodus tänav ja -kvartal ning sellest väljapoole jääv võõras maa-ala, kuhu omapäi ei mindud. On selge, et lapse vanemaks saades avardus üha ka ala, kus laps sai vabalt tegutseda. Väiksemad, eelkoolialised lapsed mängisid tavaliselt hoovis või õues, mis oli sageli aiaga piiratud.

[---] *Et noh, nagu kahe õue lapsed mängisid põhiliselt koos ja kõrvalt majadest ka. Sellel ajal olid ikka majadel aiad, õuedel aiad ees ja väravad ja niiviisi ikka avatud ei olnud, sest et iga peremees hoidis ikka oma territooriumi kinni, olgugi et siis oli juba ju Vene aeg, aga see oli nagu säilind ja sellest peeti nagu kinni sellel ajal (AP, naine, snd 1947).*

Vanemad lapsed mängisid palli-, kulli- ja muid mänge tänaval, mida peeti üldiselt ohutuks paigaks, kuna tänapäeva Tartuga võrreldes oli autoliiklus tollal väga hõre. Mõne informandi jutust tuleb siiski välja ka vanemate mure autoliikluse pärast ja püüid lapsi tänavatel mängimisest eemale hoida. Kodukvartalist kaugemale mindi tavaliselt juba koos täiskasvanuga või 10–12-aastaste laste järelvalvel. Tartu linnale iseloomulikud looduslikud vormid on küngaste rohkus (Toomemägi, Riia mägi, Narva mägi jm) ning linna poolitav Emajõgi. Inimtegevuse tagajärjel on tekkinud Kassitoome, tiigid (näiteks Botaanikaaias). Need paigad tulevad lapsepõlvemälestustes aktiivselt esile – talvel sai käia mägedel kelgutamas ja Botaanikaaias tiigil uisutamas ning suvel jões ujumas. Kui mainitud paigad jäid kodust kaugemale, mindi sinna täiskasvanuga või vanema lapsega, muidu aga eakaaslastega, välja arvatud veekogude juurde, kuhu lapsi reeglina mitte mingil juhul üksinda ei tahetud lubada.

Reeglina seadsid lapsevanemad mingisugused piirid mänguala ulatusele ja väidetavalt neid üldiselt respektseeriti, sest lubatud ala oli ka lapse enda jaoks piisavalt võimalusterohke. Mõni uudishimulikum laps võis ka lubatust kaugemale mängima minna.

Kui kaugemale tohtisite omapäi minna... Noh, tavaliselt ma olin oma kvartalis. Ja noh, eriti ei tahtnudki kaugemale minna, ei leidnud, et see vajalik on. Ja emal oli vaja alati teada, kus ma olen. Ja siis vahel toimus ka – vaat seal Karlova pargis on see kool – koolistaadionile minek, nagu ütelda... No see oli kõige kaugem, kuhu läksid. Või klassivenna juurde tahtsid minna või läksid, oli vaja minna, siis ikka ütlesid niimoodi (MS, mees, snd 1949).

Näiteks 1940. aastatel olid Tartu linnas täiskasvanute hirmuks ka varemed, kus lapsed võinuksid varingu alla jääda, õnnetult kukkuda või mõne lõhkemata mürsu leida. Kuid need ei olnudki laste seas eriti armastatud mängupaigad, nagu mälestustest selgub. Mingil määral seal vanemate keelust hoolimata küll toimetati (näiteks korjati värvilisi klaasikilde), aga mänguplatsiks see tavaliselt ei saanud. Üks informant kinnitab siiski ka varemetes mängimist:

Peituse mängimiseks oli kohti küll, maja vastas olid varemed. Eriti sinna ei lubatud, oli ju pealesõjajärgne aeg. [---] Talvel oli meil puukelk, sellega sai kõikjal sõidetud, varemete vahel ja Karlova pargis (HR, naine, snd 1939).

1940.–1950. aastatel püüti erinevatel tasanditel luua spetsiifilisi laste mängupaiku – alates liivakastidest, mille lapsevanemad õue-
nurka tegid, linna mänguplatsidest, staadionidest ja liuväljadest kuni
lasteaedade, -laagrite ja koolivõimlateni välja. Need väljendavad poliitilist hoiakut laste kasvatamise suhtes ja näitavad, et mängimist ja sportmänge peeti laste arengul oluliseks. Ruumi struktureerimine on kahtlemata seotud väärtushinnangute ja arusaamadega, vaadeldava perioodi lapsepõlve ja mängimise kontseptsioonidega kultuuris. Kogutud biograafilistes mälestustes ilmneb, kuidas lapsed tegelikult olemasolevat ruumi kasutasid. Informantide mälestustes tuleb esile, et tavaliselt ei mänginud Tartu lapsed 1940. aastate teisel poolel ja 1950. aastatel sugugi spetsiaalselt selleks eraldatud paikades, pigem haarati mängides enda alla koduse intiimsfääri ja avaliku ruumi poliifunktsionaalsed territooriumid. Tuleb ka meenutada, et sel perioodil oli lasteaedu veel küllaltki vähe ja need olid väikesed, võrreldes hilisema ajaga, ning seega ei käinud paljud lapsed veel lasteaias. Avalikke mänguväljakuid ei mainitud aga intervjuudes üldse, ei mäletatud seal mängimist. Kõige sagedamini meenutati kodust mängunurka, aga ka liuvälja, mis polnud pelgalt lastele mõeldud uisutamispai-
k.

Lähiümbruse mängugrupid

Informantide mälestustes seostub mängimisega kõige rohkem oma õue ja tänava lastest koosnev mängugrupp ja seetõttu peatun sellel pikemalt. Nagu juba eespool öeldud, lapse vanemaks saades tema mängupiirkond laienes ja ka mängukaaslasti tuli aja jooksul juurde, peamiselt laste kasvatus- ja õppeinstitutsioonide kaudu. Mängugruppides ei olnud kõik lapsed ühevanused nagu kooliklassides, ehkki vanusevahe ei olnud väga suur, varieerudes paarist-kolmest kuni nelja aastani. Mängugrupi suurus jäi tavaliselt umbes 7–13 lapse piiridesse³, kuid alati ei tegutsenud kõik ühekorraga, hulgakesi koos mängiti peamiselt reeglitega pallimänge nagu rahvaste pall, väljaviskamine, mädamuna jt. Kujunenud mängugrupid või-

---

³ Erand on üks kesklinnas kasvanud informant (TF, naine, 1939), kelle väitel oli tema mängugrupi maksimaalne suurus paarkümmend last pallimängudes.

maldasid iseseisvalt kogeda sotsiaalseid egalitaarseid ja hierarhilisi suhteid ning ka lähedasi sõbrasuhteid.

Üheskoos mängides loodi mõnikord ka “oma” paiku, mis võisid olla täiskasvanute eest varjatud ning mis ilmselt tugevdasid meie-tunnet grupis. Mälestustes omandasid need paigad veidi nostalgilise iseloomu.

[---] *Ja siis üks huvitavamaid mängu oli – me elasime Kesk-Kaare, seal oli puukool vastas, kus kasvatati pärnu ja pupleid ja mida veel, igasuguseid ilupõõsaid – see oli meie paradiis; siis oli võsa ja luuremäng oli üks huvitavamaid või lipu ära võtmine, kuidas kunagi me nimetasime. Siis oli kaks meeskonda, mingi ese, mida näidati vastameeskonnale, peideti kuskile ära, keegi valvas kuskil salaja natuke kaugemal ja siis pidi selle eseme luurates üles otsima – aga kui jäid valvurile vahele, siis sa olid vang. Aga see oli üks põneva-maid luuramisi ja mängu, kus kõik tänava lapsed osalesid aktiivselt (LN, naine, snd 1944 – kolis maalt linna 1950. aastal).*

Iseloomulikud paigad, kus lapsed omaette mängisid, olid näiteks puuriidad ja puukuurid, mis pakkusid võimalusi peituseks, kodumänguks jms.

Ja siis, noh, ütleme seal kodus hoovis toimusid sellised mängimised, et puuriitade vahel olid väikesed sellised meeter korda meeter – siis me ehitasime sinna majasid või mida me saime sinna ja seal me siis mängisime selliselt. Meil akna all oli õunapuu, siis oli nagu ruumi rohkem, me tegime, siis tõmbasime kardinad ette (MS, mees, snd 1949).

Mängimisel tekkiv sotsiaalkultuuriline ruum ei pruukinud olla pelgalt lastekultuuri ilming, vaid hõlmata tervet ümbruskonda.

[---] *Ja siis me vahetasime neid nukuriideid ja koos õmblesime ja kuna meil oli aed, siis kevadest sügiseni me olime alati aias või Toomemäel. Ja aias olid pingid ja lauad. Ja seal oli hea teha ja seal me mängisime. Kui saime juba nii 9–10-aastaseks, siis meil oli igasuguseid luuletusi ja tantsusid õppisime. Ja siis me tegime isegi esinemist seal aias. Meil oli üks puukuur seal. Ja siis see kuurivärav või uks, see käis niimoodi kinni ja seal me siis vahetasime kostüüme ja sealt me tulime siis esinema: kes luges luuletust, kes laulis, kes tantsis. Ja*

noh, siis vaatajad olid täiskasvanud, meie maja inimesed. Aga nad siis tulid: neil oli kommi kaasas ja limonaadi ja noh, mis lastele ikka meeldis, maiustusi ja. Ja siis me istusime aias ja väga lõbus oli kuidagi ja tore (TF, naine, snd 1939).

Laste mängugruppide omavahelisi suhteid intervjuudes peaaegu ei mainitud, sest kaugemale jäävate lastega lihtsalt ei tehtud tegemist, neid ei teatud. Kuna nõukogude võimuga tuli Tartusse juurde vene keelt kõnelevaid inimesi, siis tundsin huvi, kas intervjueeritavad puudutavad ka rahvusküsimust. See punkt vajaks üldistuste tegemiseks suuremat interjueeritavate hulka, sest praegu sain erinevaid vastuseid. Neli informanti ei teinud sellest üldse juttu ja võib eeldada, et kontaktid kas puudusid või polnud need seotud isiklikult oluliste mälestustega. Kui vene lastest siiski räägiti, siis väljendati eemalehoidmise tendentsi, juhul kui tegemist polnud oma lähiümb-ruse elanikuga; vastasel korral aga mängiti koos, ehkki siin võis probleemiks saada keel. Mälestustest kumab läbi, et muust rahvusest last ei võetud siiski täielikult omaks, ta jäi “teiseks”, võõraks. Võõrandumine algas eriti just laste vanemaks saades.

Tähendab, põhilised mängukaaslased – naabritüdruk, kes oli minust circa kolm aastat noorem, siis tulid naabermajast kolm tüdrukut, üks poiss ja siis natuke eemal kaks poissi ja üks tüdruk. Vot see oli see põhiline tuumik, mis me mängisime. Sest need kaks vanemat, kes olid meie hoovipoolses majas, need jäid meie jaoks nagu vanemaks, nendega me mängisime ainult rahvastepalli või välja viskamist. Ja siis noh, kui nemad kasvasid sellest east välja, mina jäin ju ikka nooremaks, siis nad enam ei istund meiega. Ja noh, võttes arvesse, et see vanem tüdruk natuke eesti keelt valdas, aga ta oli rahvuselt venelane, siis ta ka meiega nagu ei sobind, aga need teised olid kõik eesti rahvuselt ja need sobisid nagu ütelda ja toimus see [mängimine] (MS, mees, snd 1949).

On ka kaks juhtumit, kui vene lapsed tõid siia uusi mängu, mida eesti lapsed nägid ja võisid ka omaks võtta. Ühe neist rääkis intervjuus naine, kes mängis vastasmajas Ülikooli tänaval elanud vene ohvitseride lastega. Talle on eredalt meelde jäänud venekeelsete nimetustega mängud “Kasakad ja röövlid” ning “Aarete peitmine” (TF, naine, 1939). Alltoodud teise näite puhul olgu märkusena öeldud, et

sain tõuke küsida informandilt provotseerivalt kakluste esinemise kohta, kui olin lugenud enne intervjuu tegemist Eesti Kirjandusmuuseumisse kogutud elulugudest ühe Tartus kasvanud mehe mälestusi (ERE 557, mees, 1939), kes jutustab vene poistega peetud kivilahingutest oma kodu lähedal. Intervjuulõik algab pliidirõngaste veeretamisest (rattaveeretamine), mida tunti ja armastati mängida ka enne sõda, aga siis ei tehtud seda ilmselt pliidiraudadega:

[---] *Oi, minu isa vihkas seda tirina pärast, et ega sealt Lille mäest ülevalt alla, akna all oli kohe üks vihmaveerenn [---] ja see tegi alati kolks, kui nad tulid. Tirr-tirr ja kolksti alla. Ja neid oli ka palju. Need olid põhiliselt venelased, [kes olid] selle viguri sisse toonud. [---] Ja neid pliidiraudu oli varemest küllalt leida ja traadijuppe oli ka leida. [---] Meie nendega kokku ei puutunud, nagu ikka eraldi olime. [---]*

[---] *Ja muidugi, venelased töid selle noasälkumise – pandi noale sõrmed vahele, pandi käsi lauale ja noaga lasti kogu aeg mööda vahesid. See oli venelaste toodud. Kindlasti nendel oli see mäng. Meie omad ka harjutasid, aga ei saanud ikka päris... Kui trehvasid nägema, siis väga kiiresti käis küll see nuga... See terava otsaga nuga ja siis sõrmede vahelt... [---] (EH, mees, snd 1935).*

Lõpetuseks

Käesolev artikkel lähtus arusaamast, et kasutades minevikus aset leidnud tegevuste uurimiseks indiviidide autobiograafilisi mälestusi, tuleb teadlik olla inimmälu eripärast, et rääkides mängimisest lapsepõlves on informandid mõjutatud jutustamise hetkel eksisteerivatest individuaalsetest ning ühiskondlikest lapsepõlve- ja mängukontseptsioonidest, samuti hilisematest isiklikest kogemustest ja väärtushinnangutest.

Informantide mälestustes seostus mängimine peamiselt lõbu ja vabaduse ning fantaasiaga. Mängimist lapsepõlves nähti täiskasvanu refleksioonides süütu ja arendava tegevusena, mille käigus arendati sotsiaalseid, füüsilisi ja vaimseid oskusi. Nostalgiat, mida on varemgi täheldatud lapsepõlvemälestuste analüüsimisel, esines ka nende informantide mängupaikade ja mängimise kirjeldamisel.

Intervjuudest selgus, et 1940.–50. aastate Tartu eluolu ja linn kui mängukeskkond ei pärssinud laste mängimist, ehkki vaesematest perekondadest pärit lapsed hakkasid üsna varakult tööle. Mängukeskkonnast rääkimisel eristusid positiivsete väärtushinnangutena turvalisus ja loodus, mistõttu võib eeldada, et eestlaste mängu- ja lapsepõlvkontseptsioonides on ühtivaid jooni Põhjamaade omaga.

Ilmesti kitsastest elamistingimustest ning vanemate väärtushinnangutest tulenevalt ei tegutsenud lapsed reeglina oma mängukaaslastega koduseinte vahel, mälestuste järgi möödus põhiline mänguaeg väljas lähimas koduümbruses. Informantide jutust järeldus, et laste mängimine ja täiskasvanute maailm seisis eraldi. Ehkki vanemad ja teised täiskasvanud panid paika üldised raamid aja- ja kohavalikul, oli lastel nende piiride sees vaba voli tegutseda ning mängimine toimuski peamiselt autoregulatiivsetes mängugruppides.

Kogutud materjalide põhjal tehtud põhijäreldused 1940.–50. aastate Eesti linnalaste mängimise kohta sobituvad vahetult Teise maailmasõja järgsesse linnastunud Lääne konteksti, mida samuti iseloomustas laste iseseisev mängimine koduümbruses mängugruppidena.

Artiklis leidis laste mängimine käsitlemist vaid lühikesel perioodil konkreetsetes linnakontekstis. Eesti etnoloogide edaspidiseks ülesandeks võiksid olla põhjalikumad, pikemas ajavahemikus nii erinevaid linna- kui maapiirkondi hõlmavad uurimistööd jälgimaks siinsete laste mängimist kui sotsialiseerimis- ja kultuuri loomise protsessi, vaatlemaks, kuidas lapsed on tarbinud ja loonud ümbritsevat keskkonda.

Kirjandus

- 20 aastat nõukogude Tartut. *Majandus- ja kultuurielu lühike ülevaade*. 1960. Koost. ja toim. R. Hagelberg. Tartu: Tartu Linna TSN Täitevkomitee plaanikomisjon.
- Gullestad, Marianne 1996. Modernity, Self, and Childhood in the Analysis of Life Stories. – *Imagined Childhoods: Self and Society in Autobiographical Account*. Ed. Marianne Gullestad. Oslo, Stockholm: Scandinavian University Press, 1–39.
- Gullestad, Marianne 1997. A Passion for Boundaries: Reflections on Connections between the Everyday Lives of Children and Discourses on the Nation in Contemporary Norway. – *Childhood. A Global Journal of Child Research* 4 (1): 19–42.

- Kaljuvee, Grigori 1964. Eesti rahvapäraseid laste mänguasju. – *Etnograafiamuuseumi Aastaraamat XIX*. Tallinn: Eesti NSV Teaduste Akadeemia, 210–237.
- Kannike, Anu 2002. *Kodukujundus kui kultuuriloomine. Etnoloogiline Tartu-uurimus*. Eesti Rahva Muuseumi Sari 4. Tartu: Eesti Rahva Muuseum.
- Korkiakangas, Pirjo 1994. Childhood Memories and the Conceptualisation of Childhood. – *Ethnologia Scandinavica* 24: 60–69.
- Korkiakangas, Pirjo 1997. Individual, Collective, Time and History in Reminiscence. – *Ethnologia Fennica* 25: 5–16.
- Kõresaar, Ene 2003. Lapsepõlv kui ajaloopilt. Rahvuse ja riigi metafoorne kujutamine vanemate eestlaste lapsepõlvemälestustes. – *Mälu kui kultuuritegur: etnoloogilisi perspektiive*. Studia Ethnologica Tartuensia 6. Toim. Ene Kõresaar, Terje Anepaio. Tartu: Tartu Ülikool, 60–91.
- Mulla, Triin 1999. Lapsepõlv eestlaste elulugudes. Lõputöö. Käsikiri. Tartu Ülikool, etnoloogia õppetool.
- Mulla, Triin 2003. “Minu õnnelik-rahutu lapsepõlv”. 1940. aastad eestlaste lapsepõlvemälestustes. – *Mälu kui kultuuritegur: etnoloogilisi perspektiive*. Studia Ethnologica Tartuensia 6. Toim. Ene Kõresaar, Terje Anepaio. Tartu: Tartu Ülikool, 92–123.
- Neisser, Ulric 1994. Self-narratives: True and false. – *The remembering self. Construction and accuracy in the self-narrative*. Eds. Ulric Neisser, Robyn Fivush. Cambridge, New York: Cambridge University Press, 1–18.
- Piiri, Reet 1989. *Eesti mänguasjad*. Tallinn: Eesti NSV Riiklik Kultuurikomitee, Eesti Rahva Muuseum.
- Pullat, Raimo 1980. *Tartu ajalugu*. Tallinn: Eesti Raamat.
- Roopnarine, Jaupaul L., James E. Johnson & Frank H. Hooper (eds.) 1994. *Children's Play in Diverse Cultures*. Albany: State University of New York Press.
- Schwarz, Norbert & Seymour Sudman (eds.) 1994. *Autobiographical Memory and the Validity of Retrospective Reports*. New York: Springer-Verlag.
- Tartu I. 1933. Toim. Tartu Linna Statistikabüroo. Tartu. Tartu linna väljaanne.
- Valsiner, Jaan 2000. *Culture and Human Development: An Introduction*. London; Thousand Oaks, Calif.: Sage Publications.
- Vissel, Anu 1995. Traditsiooniline ja uuenduslik eesti tänapäeva lastemängudes. – *Lipitud-lapitud. Tänapäeva folkloorist*. Toim. Mare Kõiva. Tartu: Eesti Keele Instituut, Eesti Kirjandusmuuseum, 255–301.
- Vissel, Anu 1996. Traditsiooniga ühel pool? – *Mängult-päriselt. Tänapäeva folkloorist II*. Toim. Mare Kõiva. Tartu: Eesti Keele Instituut, 79–103.
- Vissel, Anu 1999. Vanamees ja valge tuvi. – *Kuuldust-nähtust. Tänapäeva folkloorist IV*. Toim. Eda Kalmre. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum, 167–200.
- Vissel, Anu 2000a. Meedia kui mängude vahendaja ja uute mängude allikas. – *Meedia. Folkloor. Mütoloogia. Tänapäeva folkloorist III*. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum, 64–98.
- Vissel, Anu 2000b. Pärимuse liik, mis pole varjusurmas: lastemängud. – *Pärимuse pärijaile*. Koost. ja toim. Ingrid Rüütel. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum, 72–89.

PLAYING AND ENVIRONMENT.
REMINISCENCES OF CHILDHOOD GAMES
IN TARTU IN THE 1940s–1950s

Helena Grauberg

Summary

Although playing is difficult to define, it is simultaneously a universal and culture-specific phenomenon, which has always been visible in the history of mankind. The article is concerned with the playing of Estonian children in the town of Tartu in the 1940s–1950s, focusing on the post-war period. The source text for the article is the final project “Playing and Games of Urban Children in the 1940s–1950 (by the Example of the Town of Tartu)”, which was defended by the author at the Chair of Ethnology of Tartu University. The subject is treated from culture-ecological point of view, which emphasises the bidirectional (reciprocal) relations between playing and the environment. Besides that, some treatments by psychologists and ethnologists of memory and studies of autobiographical childhood reminiscences have been used.

Semi-structured thematic interviews conducted by the author with the help of nine questionnaires from July 2001 to February 2002 served as the main source. Seven out of the informants, who were born in the years 1935–1950, were female and two – male. The number of interviewees was limited and therefore supplementary fieldwork should be carried out in order to make more extensive generalisations.

Essential sources for background information are biographies collected/preserved at the Estonian Literary Museum, the written media of that particular period, educational and scientific literature as well as manuals for games.

In Estonian ethnology playing games has been a peripheral sphere, more attention has been paid to the games and toys of Estonian peasant children until the early 20th century, whereas playing in urban context has been studied very little.

The article begins with a description of the general context of playing in the period under study and ends with the analysis of children’s playgroups.

General factors determining playing

Both the physical and social environments have an impact on playing opportunities and choices, and also, vice versa, through the childhood playgrounds people get into contact with their closest surroundings, therefore the author presents below a short survey of the environment of Tartu children from the late 1940s to the end of 1950s.

Similar to many other European towns, Tartu was severely damaged in World War II. It was only in the first half of the 1950s that the town regained its pre-war size. In 1959 the number of citizens exceeded 74,000 (Pullat 1980: 250–252). While in the pre-war period the size of a home in Tartu depended on the social status of the family, then after the war the dwelling issue became generally very acute.

While discussing playing, we should bear in mind that it constitutes only one part of a child's life. The interviews proved that the tasks given to children inside the family in the period under study (household chores like taking out the slop bucket, carrying the firewood, in some places also fetching water from the well; taking care of beds in the garden; queuing for sugar) did not interfere in playing.

The official ideology and the economic situation in families in the 1940s–1950s favoured (or even required) the situation where women had to go to work, and therefore state pre-school educational institutions were set up for mothers to leave their children for the hours that they were working. Yet, the influence of state institutions on children's games remained quite negligible in the period under study, as due to the shortage of kindergartens as well as some other reasons the majority of children did not go there. From among the informants of this study only two could boast of kindergarten experience. Also the interviewees did not to a great degree relate playing to school or other institutions dealing with children – they were mostly concerned with playing in informal environment.

When studying the biographies, it was found that the war and changes resulting from it penetrated into urban life more deeply and harshly. “For urban children childhood meant travelling from one place to another, lack of space and food, changing schools, and so on” (Mulla 2003: 99). Although the source material for this study is

not biographies but thematic interviews, it can be claimed that, nevertheless, the informants with disrupted environmental experience also considered their childhood as happy and, when speaking about playing, they emphasised mainly joyful experiences.

Ethnologists have observed that the citizens of Tartu as well as Estonian citizens in general value security, nature and close-to-nature way of life as essential (Kannike 2002: 79–117; Kõresaar 2003: 74–80; Mulla 2003: 94–102). The interviews proved that Tartu was generally regarded as a safe town and childhood reminiscences could sometimes also have been nostalgic in this respect. Ruins and other places jeopardising children's health (e.g., water bodies, etc.) were considered to be dangerous by the parents.

The reminiscences of the citizens of Tartu sometimes reveal yearning for “real” nature; yet, a contact with natural environment really existed. Also the majority of children had a comparative experience of playing in town and in the countryside – they often spent their summers with their relatives in the country. However, according to the reminiscences, the players' contact with nature in town was not so direct, in the country their games were more closely connected with landscape and nature objects (toy animals and farm buildings made of wooden sticks, etc.).

Generally, both from the standpoint of a child and an adult, a concentric space treatment seemed to be applied in urban environment, with the central point being home (house) and courtyard as the most secure and familiar place, being followed by the home street and quarter and the unfamiliar area outside it, where you did not go alone. It is quite understandable that when the child grew up, the area where they could act freely gradually became wider. On the basis of the materials collected for this study, we can see that whenever children had the possibility, they played outside. This choice could have been influenced by the existing values and cramped living conditions.

The interviews mainly mentioned playing in groups made up of children from one's own courtyard or street. The age difference inside groups varied from two-three to four years. The groups usually consisted of seven to thirteen children, however, they sometimes did not play all at one time; it was mainly ballgames with rules that were played together in large numbers. These established playgroups en-

abled to individually experience social egalitarian and hierarchical as well as close friendship relations. When playing together, children sometimes also created the so-called “own” places, which could be hidden from adults and which obviously strengthened the “us”-feeling inside the group.

The main conclusions drawn on the basis of Estonian urban children’s playing habits in the 1940s–1950s are directly related to the context of the urbanised West after World War II, which was also characterised by children’s independent playing in playgroups in their home neighbourhood.

The article dwells upon children’s playing only during a limited period in a concrete urban context; yet, playing deserves a more detailed study further on, as it plays a significant role in creating and consuming culture.

ИГРА И СРЕДА. ВОСПОМИНАНИЯ О ДЕТСКИХ ИГРАХ 1940–1950 ГОДОВ В ТАРТУ

Хелена Грауберг

Резюме

Игру очень трудно дефинировать, это универсальный культурно-специфический феномен, постоянно бывший на видном месте в истории человечества. В статье рассматриваются игры детей в городе Тарту в 1940–1950 гг., сосредотачиваясь на послевоенный период. Исходным материалом статьи является дипломная работа автора «Игры и забавы городских детей в 1940–50 гг. (на примере города Тарту)», выполненная на кафедре этнологии Тартуского Университета. Тема рассматривается с культурно-экологического аспекта, подчеркивающего двусторонние (реципроктные) отношения между игрой и средой. Вместе с тем используются некоторые исследования психологов и этнологов о памяти, а также труды по изучению автобиографических воспоминаний о детстве.

Основным источником являются сделанные посредством вопросников 9 полуструктурных тематических интервью, про-

веденные автором в июле 2001 – феврале 2002 гг. Из информантов, родившихся в 1935–1950 гг., было семь женщин и двое мужчин. Число расспрашиваемых ограничено, поэтому для крупных обобщений требуется проведение дополнительных полевых исследований.

Важными источниками явились биографии, хранящиеся в Эстонском литературном музее, периодическая печать того времени, педагогическая и научная литература и справочники по играм.

Игра в эстонской этнологии являлась как бы периферийной областью, больше внимания уделялось играм и игрушкам эстонских крестьянских детей XIX – нач. XX вв., игра в городском контексте изучена очень мало.

Разработка темы начинается с описания игр данного периода в общем контексте и завершается анализом детских игровых групп в конце статьи.

Общие факторы, определяющие игру

Как физическая, так и социальная среда обуславливают возможности и выборы игры, и наоборот, через детскую игровую деятельность человек сталкивается со своим ближайшим окружением, поэтому в статье делается также краткий обзор жизненно-бытовой среды тартуских детей второй половины 1940-х – конца 1950 гг.

Подобно многим европейским городам, в годы Второй мировой войны сильно пострадал и город Тарту. Свои довоенные размеры достиг он только в первой половине 1950-х гг. В 1959 году численность городского населения составляла более 74 000 человек (Pullat 1980: 250–252). Если в начале войны размеры дома (жилья) зависели от социального статуса семьи, то в послевоенное время жилищная проблема вообще стала очень острой.

Говоря об игре, не стоит забывать, что она является лишь частью жизни ребенка. Из интервью выясняется, что в данный период трудовые обязанности, поручаемые детям (работа по дому, например, вынесение помойного ведра, принесение дров из сарая, в некоторых местах и принесение воды из колодца,

ухаживание за грядками, стояние в очереди за сахаром), не ограничивали возможности для игровой деятельности.

Официальная идеология 1940–1950-х гг. и экономическое положение семьи поддерживали (или даже требовали) привлечение женщины к труду, для чего создавались дошкольные предприятия, куда работающие мамы могли доверить своих детей. Однако влияние государственных предприятий на детскую игру в это время оставалось все-таки незначительным, ибо из-за малочисленности детских садов и по другим причинам большинство детей детские сады не посещало. В данном исследовании только у двоих информаторов имелся годовой опыт посещения детского сада. В имеющихся интервью игра существенно не связывается со школой или другими занимающимися детьми учреждениями – в основном говорится об игре в неформальной среде.

При исследовании биографий выясняется, что война и связанные с ней перемены проникали в городскую жизнь весьма глубоко и резко. «Для горожан детство означало постоянные перемещения с одного места на другое, нехватку помещений, продуктов питания, смену школ и т.п.» (Mulla 2003: 99).

Хотя источником данного исследования являются не биографии, а тематические интервью, можно утверждать, что даже те информанты, которые по-какой-то причине должны были порвать связи со своей средой, считали собственное детство счастливым, и, говоря об игре, высказывали, главным образом, радостные нотки.

Этнологами подмечено, что важное место в системе ценностей для тартусцев и вообще жителей Эстонии занимают безопасность, природа и образ жизни, близкий к природе (Kannike 2002: 79–117; Kõresaar 2003: 74–80; Mulla 2003: 94–102). Из интервью выясняется, что Тарту считался безопасным городом, и, быть может, детские воспоминания в этой части порой ностальгические. Родители считали опасными развалины и другие места, представляющие угрозу для здоровья (руины, водоемы и т.п.)

В воспоминаниях тартусцев иногда отмечается и тоска «по настоящей» природе, хотя, в то же время, контакт с природной средой вполне существовал и в городе. У большинства детей

имелся также сравнительный опыт городских и сельских игр – часто лето проводилось в деревне у родственников. По воспоминаниям, связь с природой в городе была, однако, не такой непосредственной, как в деревне, где детские игры были прямее связаны с местностью и природными объектами (животные из деревянных палочек, хозяйственные постройки и др.)

Как с позиции ребенка, так и с точки зрения взрослого, городская территория состояла из концентрических пространств, где центром являлись квартира (дом) и двор как более безопасное и знакомое место, затем родная улица и квартал и, наконец, остающаяся за пределами этой территории чужая территория, на которую одни не ходили. Понятно, что при взрослении ребенка все более расширялась и та территория, где ребенок мог самостоятельно действовать. Из материалов данного исследования видно, что если была хотя бы небольшая возможность, то играли во дворе. Свое влияние на игры вне дома оказала существующая система ценностей и тесные жилищные условия.

В имеющихся интервью больше говорится об игре в группах из детей своего дома или двора. Возраст детей в группе варьировал от 2–3 до 4 лет, состав же группы – 7–13 детей. Однако не всегда и не все играли вместе, общими были игры в мяч по определенным правилам. Оформившиеся группы предоставляли собой возможность к приобретению самостоятельного опыта социальных эгалитарно-иерархических и близких дружеских отношений. Играя вместе, дети создавали иногда и «свои» территории, которые могли быть скрыты взрослых, и которые, вероятно, укрепляли чувство «нашего» в группе.

Основные обобщения об играх эстонских городских детей в 1940–1950-х гг., сделанные по собранным материалам, можно подогнать под общий контекст послевоенного урбанизированного Запада, для которого также характерны самостоятельная игровая деятельность детей своими группами в окрестностях дома.

Детская игровая деятельность рассматривается в статье лишь в конкретном городском контексте в конкретный исторический период, тема достойна подробнейшего исследования и в будущем, ибо игра занимает важную роль в освоении и создании культуры.